

В. Н. ПЕРЦАЎ,
акадэмік АН БССР

**ГІСТАРЫЧНАЯ ДУМКА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ
ПАВОДЛЕ ДАНЫХ РАННЯЙ НАРОДНАЙ ТВОРЧАСЦІ
І ЛЕТАПІСАЎ (з старажытнейшых часоў да XVI ст.)**

Першыя гістарычныя звесткі, узнікшыя на тэрыторыі Беларусі аб народзе, які атрымаў пазней назву беларускага, ідуць ад старажытнай вуснай народнай творчасці. У ранні фальклор, які ўзнік да паяўлення пісьменнасці ва ўсходніх славян і задоўга да паяўлення ў іх першых літаратурных твораў, былі даволі шырока ўключаны гісторыка-апавядальныя і грамадска-палітычныя элементы.

«Сапраўдную гісторыю працоўнага народа, — гаварыў А. М. Горкі, — нельга ведаць, не ведаючы вуснай народнай творчасці, якая няспынна і моцна ўплывала на стварэнне... буйнейшых твораў кніжнай літаратуры... Ад глыбокай старажытнасці фальклор неадступна і своеасабліва спадарожнічае гісторыі»¹. Пры гэтым народная творчасць не толькі давала факты, каштоўныя для гісторыка, але ў той-жа час адлюстроўвала і разуменне народаў яго гістарычнага жыцця. У фальклоры, нават самым раннім, можна ўжо знайсці спробы асэнсаваць гістарычны лёс народа, спробы асвятліць яго мінулае, сучаснае і будучае з пункту гледжання пэўных гістарычных уяўленняў. Інакш кажучы, у ім ужо меліся зачаткі гістарычнай думкі.

Першапачатковая вусная народная творчасць была агульнай для ўсяго насельніцтва Старажытнай Русі. Яе вытокі адносяцца яшчэ да першабытна-абшчыннага ладу, калі ўсходнеславянскія плямёны ў сваёй гаспадарцы, культуры і лёсе мелі шмат агульнага. Таму і гістарычныя паданні, і гістарычна-бытавыя элементы ў казках, былінах, абрадавых песнях, вясельных, пахавальных і гераічных песнях, народных прыказках і прымаўках — ва ўсім тым, што складала змест фальклору, — у аднолькавай ступені адносяцца да ўсяго ўсходнеславянскага насельніцтва. Беларускія, таксама як і вялікарускія і ўкраінскія, элементы выдзеліліся з яго значна пазней.

Складальнікамі гістарычных паданняў, у якіх апавядаецца аб мінулым і сучасным, былі песняры, што выйшлі з народа або блізкія да народа і спявалі свае песні і на княскіх балях, і сярод простага народа.

У быліне («Старыне») пра Дабрыню і Алёшу расказваецца аб скамароху, які на балі ў князя Владзіміра спяваў пра справы рускія. Такім песняром быў і легендарны Баян, якога «Слова аб палку Ігаравым» называе «вешчым». Песні гэтыя перадаваліся з пакалення ў пакаленне, пакуль яны не дайшлі да пазнейшых часоў і не былі замацаваны ў літаратурных помніках.

Летапісцы шырока карысталіся творамі вуснай народнай творчасці. Можна смела сказаць, што першапачатковыя летапісы ўзніклі на базе

¹ М. Горкі, Аб літаратуры. Артыкулы і прамовы, М., 1935, стар. 375.

народнай творчасці. Вядомы гістарычныя паданні, якія датычаць утварэння Кіеўскай дзяржавы, яе барацьбы з суседзямі, яе расшырэння, прыняцця хрысціянства і інш. Безумоўна, фальклорны характар маюць легенды аб Кіі, Шчэцы і Харыве, аб паходзе Олега на Царград, аб хрышчэнні Русі, аб смерці Олега ад яго каня і да т. п.

Асабліва моцны ўплыў на летапісанне і іншыя старажытныя літаратурныя творы зрабіў быліны эпас. Некаторыя гістарычныя факты былі зафіксаваны спачатку ў вусных былінах і толькі пазней зрабіліся прадметам літаратурнай апрацоўкі.

Даныя фальклору ў той ці іншай ступені датычылі і тых зямель, якія пазней сталі беларускімі. Так, у быліне аб Волху Всеслаўевічу (або Волгу Святаславічу) перададзены вобраз князя-чараўніка, часткова сплечены з легендай пра князя Полацкага Всеслава, якога народная фантазія надзяліла рысамі чараўніка і ваўкалака, здольнага ператварацца ў дзікіх звяроў, і іншай чудадзейнай сілай. Безумоўна, з быліннага эпасу ўзяў апісанне князя Всеслава і аўтар «Слова аб палку Ігаравым»: «Всеслав хитростями подперся..., в полночь из Белгорода отскочил лютым зверем..., отскочил волком до Немиги» і да т. п. Таксама з вуснага быліннага эпасу вядома і паданне аб сватанні князя Владзіміра да полацкай княжны Рагнеды (прычым сватам быў Дабрыня)—паданне, якое адлюстроўвала факт расшырэння ўлады Кіеўскага князя на Полацк і ўмацоўвала думку аб агульнарускім характары гэтай ўлады.

Шмат спроб асэнсаваць гістарычныя з'явы мы можам знайсці ў прыказках і прымаўках.

А. М. Горкі пісаў: «Прыказкі і прымаўкі ўзорна фарміруюць увесь жыццёвы соцыяльна-гістарычны вопыт працоўнага народа»¹. У іх выражана народная мудрасць, народныя адносіны да некаторых гістарычных з'яў, погляды народа на яго сучаснае і будучае.

Многа прыказак і прымавак узнікла на тэрыторыі Беларусі і адносілася да насельніцтва, якое жыло на гэтай тэрыторыі. На беларускае паходжанне многіх прыказак указвае іх мова, блізкая да беларускай або зусім беларуская. Факты, зафіксаваныя пазней у беларускай мове, маглі адносіцца і да таго часу, калі беларуская мова яшчэ не сфарміравалася. Аб гэтым сведчыць прыказка, якая адносіцца да часоў княскіх міжусобіц XII ст. і мае на ўвазе дзейнасць Смаленскага князя Мсціслава Храбрага: «Мсціслаў не аднаго сціснуў». Мсціслаў тут паказан як праціўнік княскага самавольства і княскіх усобіц, якіх ён сваёй сілай хоча знішчыць, і прыказка мае сэнс, які асуджае феадальную анархію. Іншыя беларускія прыказкі, якія склаліся пазней, адлюстроўвалі таксама адносіны народа да асноўных фактаў беларускай гісторыі, да прыгонніцкай няволі («Баяцца не цівуна, а яго бізуна»), жорсткія пакаранні за паляванне на панскай зямлі («Калі заб'еш бабра, не будзеш мець добра») і г. д.

У некаторых прыказках адлюстроўваецца здольнасць народа да барацьбы з яго ворагамі («Як дарабіла ліха, прарэжуцца і зубы»), надзеі на лепшае будучае («Заглянець сонца і ў наша аконца») і інш.

Вусная народная творчасць існавала і развівалася і многа стагоддзяў пасля таго, як узнікла пісьменнасць. У больш познюю вусную народную творчасць побач з ранейшымі ўвайшлі і новыя моманты, у якіх адлюстроўваліся погляды народа на яго лёс. У гэты перыяд народная творчасць пачынае адлюстроўваць класавую барацьбу, нянавісць да памешчыкаў, імкненне скінуць прыгоннае права, а таксама і барацьбу з іншаземнымі захопнікамі і феодаламі. Вызначэнне часу, у які ўзніклі тыя ці іншыя

¹ М. Горкі, Аб літаратуры. М., 1935, стар. 221.

творы народнай творчасці, з'яўляецца справай нялёгкай, але можна дапусціць, што асабліва шмат песень, якія характарызуюць цяжкасць народнага жыцця, паявілася ў час узмацнення прыгоннага гнёту.

Рад народных песень прысвечан сутычкам беларускага народа са знешнімі ворагамі. У гэтых песнях народ спяваў не толькі аб цяжкасці барацьбы з захопнікамі, але і аб гатоўнасці адстойваць сваю свабоду ў барацьбе з імі, аб гераічных, па большай частцы пераможных сутычках з ворагам. Уся фальклорная паэзія прасякнута глыбокім патрыятызмам. З пачуццём задаволенай гордасці ў фальклору гаворыцца аб «крыжацкіх магілах», у якіх гніюць трупы псоў-рыцараў, нападаўшых на беларускія землі, аб перамозе над «злымі татарамі» пад Крычавам, з-пад якога татары «падаліся ўцякаць гурбою», аб барацьбе з літоўскімі феодаламі, боць якіх пясняр гораца заклікае («будзем Літву біці, вольку бараніці») і г. д. Нянавісць да ворагаў тут злучаецца з аптымістычным патрыятызмам, з упэўненасцю ў канчатковай перамозе народнай незалежнасці.

Народная творчасць была патрыятычнай, аптымістычнай і рэалістычнай, што асабліва ярка праявілася ў былінах (і не толькі ў іх), у якіх падзеі з жыцця народа былі расказаны ў гераічнай форме са значнай прымессю фантастыкі. Быліны складаліся ў славу народа. Минулае народа было паказана ў іх ў выглядзе дзеянняў герояў — асілкаў, якія верылі ў свае сілы і былі здольны перамагаць ворагаў. У беларускіх песнях і «казках» больш позняга перыяду гэтыя асілкі былі паказаны людзьмі, уладаючымі нечалавечай сілай. Трэба адзначыць пры гэтым, што ўсёды яны паказаны ў выглядзе выхадцаў з простага народа. Хоць яны і дзейнічаюць часта пры княскім двары, але паходзяць з сялян і нічога агульнага не маюць з героямі заходнееўрапейскага эпаса, якія заўсёды паходзілі з рыцараў і графаў («Песня аб Раландзе»). Патрыятызм старажытнарускага эпаса праяўляецца і ў тым, што ў ім гучыць часам скрытае, а часам і адкрытае асуджэнне княскіх міжусобіц, якія наносілі шкоду перш за ўсё народу і разаралі сялянскія гаспадаркі. Можна смела сказаць, што асноўным героем былін з'яўляўся працоўны народ, а асілкі былі яго галоўнымі прадстаўнікамі, якія абаранялі ўсю рускую зямлю і яе адзінства.

Аптымістычным зместам і жыццетворчым настроем былі прасякнуты казкі, абрадавыя песні, асабліва веснавыя, жніўныя, вясельныя і любоўныя. У іх, нягледзячы на прымесь смутку, які выклікаў горыч паднявольнага існавання, у асноўным адлюстроўвалася любоў да жыцця і вера ў прыход лепшага будучага.

Асаблівую каштоўнасць народнай творчасці надаваў яе рэалістычны характар. Яе творы, асабліва прыказкі і прымаўкі, былі заснаваны на назіраннях над рэчаіснасцю, над тым, што ведаў і бачыў народ у мінулым і сучасным. Нягледзячы на рэлігійнасць і фантастычнасць, уласцівыя светапогляду дакласавага і ранняга класавага грамадства, у народнай творчасці знаходзіла яркае выражэнне здаровае ўспрыманне рэчаіснасці. Народная мудрасць і народны погляд на гістарычны лёс праяўляліся ў ёй у канкрэтнай форме, часам з прамымі ўказаннямі на факты, якія служылі падставой для заключэння.

З вуснага фальклору многа гістарычнага матэрыялу запазычылі і пазнейшыя літаратурныя творы. Гістарычным зместам была прасякнута ўся літаратура Кіеўскай Русі, у склад якой уваходзілі тады і землі будучай Беларусі. Ім была прасякнута таксама і пісьменнасць перыяду феадальнай раздробленасці, калі пачалі намячацца адзнакі ўзнікнення ўсходніх славянскіх народнасцей. Не толькі ў летапісах, але і ў іншых жанрах літаратуры — пропаведзях, жыццях святых, аповесцях, песнях,

статутах, актах, граматах, перакладах біблейскіх і іншых кніг, якія падвяргаліся своеасаблівай мясцовай перапрацоўцы, мы знойдзем многа гістарычных меркаванняў, заснаваных на назіраннях над рэчаіснасцю і на вострай цікавасці пісьменнікаў да сучаснага жыцця.

Ужо ў канцы XII ст. Кірыл, епіскап Тураўскі, у адной з сваіх пропаведзей указваў на наяўнасць гістарычнага матэрыялу не толькі ў летапісах, але і ў мастацкіх творах. Ён падзяляў пісьменнікаў на «гісторыкаў» і «віцій»: «Гісторыкі і віціі, — пісаў ён, — (г. зн. летапісцы і песнятворцы) прыслухоўваюцца да сказаў аб войнах і бітвах паміж царамі (прыклоняют свои слухи в бывшая между царей рати и ополчения), каб прыгожай мовай перадаць (няхай упрыгожаць словамі) чутae і ўзвялічыць пахваламі моцна змагаўшыхся за свайго цара і не ўцёкшых у час бою з ворагамі»¹. Аўтар «Слова аб палку Ігаравым» таксама адрознівае «трудныя аповесці», г. зн. гістарычныя апавяданні аб ратных «трусах», і «песні», сюжэтам якіх з'яўляюцца тыя-ж ратныя справы, але ў паэтычнай апрацоўцы. Пісьменнікі раннефеадальнага часу наогул мала адрознівалі прозу і паэзію, апавяданне аб падзеях сапраўднага жыцця і мастацкую выдумку, і таму гістарычныя матывы часта ў іх укліньваліся ў тыя жанры літаратуры, да якіх гісторыя прамых адносін не мела.

Але, вядома, асноўнымі гістарычнымі працамі былі летапісы. У грамадска-палітычным характары летапіснай літаратуры, як і ў многіх іншых пісьмовых творах раннефеадальнага перыяду, можна адзначыць пэўную двоістасць. Гэтая двоістасць праяўлялася як у летапісах, якія мелі адносіны да гісторыі беларускіх зямель, так і ва ўсіх летапісах наогул. У іх выявіліся тыя-ж народная патрыятычнасць і рэалізм, як і ў вуснай народнай творчасці. Выкарыстоўваючы ў значнай ступені матэрыял вуснай народнай творчасці, летапісцы самі пранікаліся характэрнымі для яе матывамі. У большасці выпадкаў яны праводзілі ідэі дзяржаўнага адзінства, асуджалі княскія міжусобіцы і заклікалі да барацьбы са знешнімі ворагамі. Як і народныя песняры, яны пісалі ў славу рускага народа і развівалі тыя-ж гераічныя і народнапатрыятычныя тэндэнцыі, якія былі заключаны ў фальклоры. Нягледзячы на рэлігійную ідэалогію, якой былі прасякнуты летапісы, а ў радзе выпадкаў і на прамую паркоўнасць, звязаную з усхваленнем духоўнай знаці, летапісцы пісалі аб фактах і падзеях рэчаіснасці, і ў іх захоўваўся той-жа рэалізм, які ўласцівы і вуснай народнай творчасці. Царкоўнасць займала ў летапісах абмежаванае месца, таму што ў іх не бог і не цуды з'яўляюцца сіламі, якія вызначаюць лёс людзей, а чалавек і яго актыўная барацьба за радзіму, за незалежнасць і цэласнасць.

Але пры ўсёй гэтай блізкасці да народнай творчасці ў летапісах была і іншая рыса, якая па меры абвастрэння класавых супярэчнасцей набывала ўсё большае значэнне. Летапісы ствараліся ў той перыяд, калі на Русі рэзка праявіўся падзел на варожыя адзін другому класы і поўнасцю склалася дзяржаўнасць. Летапісцы былі блізкія да княскіх двароў і песна звязаны з царквой, якая стаяла на варце інтарэсаў пануючага класа і мацнеючай дзяржаўнай улады. Таму выхваленне князёў і найбольш буйных федалаў—царкоўных і свецкіх—было іх галоўнай задачай. Аб цяжкасцях народнага жыцця, аб народных паўстаннях летапісцы звычайна або зусім умоўчвалі, або толькі мімаходзь упаміналі ў сувязі з апісаннем жыцця і дзейнасці тых-жа князёў. У якасці самастойнай сілы народ у летапісах або зусім адсутнічаў, або разглядаўся як аб'ект княскіх «трудоў», ці як дапаможная сіла, што спадарожнічае княскай дзейнасці. Самая патрэбнасць у летапісах, як у гістарычным асэнсаванні мінулага рускай зямлі, была выклікана ўтварэннем рускай дзяржавы як

¹ Пераклад „тварэнняў“ Кірыла ў выданні Еўгенія, Кіеў, 1880, стар. 60.

дзяржавы класавай, у якой пануючым класам былі феадалы. Летапісцы пісалі гісторыю князёў і паходаў, якімі кіравалі верхавінкі феадальнага грамадства і ў якіх галоўнымі ўдзельнікамі былі асобы, што належалі да пануючага класа. Асноўнымі чытачамі іх твораў, як і чытачамі ўсёй пісьмовай літаратуры таго часу, былі нямногія пісьменныя людзі, якія належалі да таго-ж пануючага класа. Нават з фальклорных твораў яны бралі галоўным чынам тое, што не супярэчыла інтарэсам пануючага класа, — ідэю адзінства Русі, заклік да барацьбы са знешнімі ворагамі і г. д. Пры гэтым не трэба забываць, што летапісцамі па большай частцы былі манахі, якія ўносілі шмат фантастычнага ў свае запісы і напauнялі свае няхітрыя апавяданні расказамамі аб цудах.

Дайшоўшыя да нас летапісы адносяцца да параўнальна позняга часу — не раней XIV ст., але складанне іх пачалося раней — яшчэ ў перыяд росквіту Кіеўскай дзяржавы (пачатак XI ст.). Галоўнымі цэнтрамі рускага летапісання былі Кіеў і Ноўгарад, але пазней утвараюцца і мясцовыя цэнтры. Да нас дайшлі далёка не ўсе мясцовыя летапісы, а ў асноўным тыя, якія складаліся ў такіх буйных цэнтрах, як Растоў, Галіч, Владзімір. Але, апрача дайшоўшых да нас, было шмат і недайшоўшых, якія пісаліся ў розных месцах, у тым ліку і на землях, дзе пазней утварылася беларуская народнасць. У агульнарускіх летапісных зводах — і больш ранняга і больш позняга паходжання — сустракаюцца часта ўпамінанні аб падзеях, якія адбываліся на беларускіх землях. Гэтыя даныя летапісцы маглі атрымаць толькі з мясцовых крыніц. Некаторыя з мясцовых падзей перадааны з такімі падрабязнасцямі, што звесткі аб іх маглі зыходзіць толькі ад людзей, якія прысутнічалі пры падзеях або нават удзельнічалі ў іх. На месцах узніклі і складаліся сямейныя і родавыя паданні, жыцці святых, збіраліся афіцыйныя дакументы, падхопліваліся чуткі, выкарыстоўваліся даныя мясцовага фальклору, запісваліся асабіста вядомыя аўтарам падзеі і з усяго гэтага складаліся летапісы, якія з прычыны іх вузка мясцовага значэння слаба распаўсюджваліся і таму рана гінулі. Аднак імі карысталіся складальнікі агульнарускіх летапісных зводаў. Так, ужо ў летапісу Нестара (пачатак XII ст.) пад 862 г. ёсць упамінанне аб тым, што Рурык, раздаючы сваім «мужам» у кіраванне асобныя гарады, аднаму з іх аддаў «Полотск». Звестка гэтая магла быць легендарнай, але легенда ўзята, відаць, з мясцовых крыніц. Летапісец выкарыстаў яе для таго, каб умацаваць праводзімую ім ідэю адзінства Старажытнай Русі і падкрэсліць аб'єднаўчы характар дзейнасці першых рускіх князёў (у далейшым пад 907 г. гаворыцца аб падпарадкаванні Полацка і Олегу). Апрача Полацка, у старажытнейшых летапісных зводах ёсць частыя ўпамінанні аб Тураве (упершыню пад 980 г.), Пінску («Пінеск» — упершыню пад 1097 г.), Берэсп'е (упершыню пад 1099 г.), Мінску (упершыню пад 1066 г.), Гомелі (пад 1142 г.) і г. д.

У агульнарускіх летапісах паведамляецца шмат даных аб княскіх «неладах» XI—XII ст.ст. Некаторыя з гэтых паведамленняў маюць вельмі яркі, вобразны характар і адносяцца да беларускіх зямель, як, напрыклад, апісанне бітвы паміж полацкім князем Всеславам Брачыславічам з трыма Яраславічамі — Ізяславам, Святаславам і Всеваладам, якая адбылася ў 1067 г. пад Мінскам. Па агульнарускіх летапісах можна атрымаць поўнае ўяўленне аб тым, як на тэрыторыі заходніх абласцей Вялікага Княства Кіеўскага ў XI—XII ст.ст. былі ўтвораны феадальныя княствы «поўдзяржавы» — Полацкае, Тураўскае, Гродзенскае, Мінскае, Віцебскае і інш. Ёсць усе падставы лічыць, што гэтыя даныя ўзяты з мясцовага летапісання або з мясцовых гістарычных крыніц.

У мясцовых летапісах, як можна меркаваць па тых іх элементах, якія ўвайшлі ў агульнарускія зводы, спачатку (у кіеўскі перыяд) пераважала

агульнаруская ідэалогія. У гэты перыяд усе рускія землі яшчэ імкнуліся да Кіева, за якім яны прызнавалі вялікую сілу і ў якім бачылі свайго абаронцу ад знешніх ворагаў. Таму мясцовыя летапісцы стараліся падкрэсліць у сваіх запісах тры рысы гісторыі, якія маглі ўмацаваць у чытача думку аб неабходнасці адзінства рускай зямлі і аб адвечных сувязях паміж асобнымі яе часткамі. Нават расказваючы аб дрэнных учынках некаторых кіеўскіх князёў, напрыклад, аб суровай расправе Владзіміра з Полацкім князем Рогваладам, забойстве Рогвалада і яго двух сыноў, гвалтоўнай жаніцбе Владзіміра на дачцы Рогвалада Рагнедзе (у «Повести временных лет» пад 6488 (980) г.), летапісец запазычыў, відаць, гэтыя даныя з мясцовых крыніц і хацеў падкрэсліць адвечную падначаленасць Полацка Кіеву.

З цягам часу ў перыяд феадальнай раздробленасці на ідэалогіі летапісаў вызначаецца прыкметны ўплыў мясцовых інтарэсаў. У XII—XIII ст.ст. раней адзіная Русь раздробляецца, мясцовыя абласныя цэнтры ўзімаюцца да вялікага палітычнага і культурнага значэння, і ў іх акрэсліваецца і адпаведная ідэалогія, накіраваная на абарону мясцовай самастойнасці. Летапісы ў аснове робяцца нібы працягам «Повести временных лет», але пішуцца ўжо не толькі ў Кіеве, але і ў іншых месцах — Ноўгарадзе, Галічы, Владзіміры Суздальскім, Пераяслаўлі поўднёвым. У гэтым летапісанні шмат матэрыялу прысвячаецца мясцовай гісторыі, асабліва жыццю і дзейнасці мясцовых князёў.

Аднак і ў час феадальнай раздробленасці, нягледзячы на ўплыў мясцовых інтарэсаў на абласное летапісанне, у ім далёка не знікае ідэя адзінства рускай зямлі. Н. Г. Чэрнышэўскі ў сваіх замечках па рускай гісторыі пісаў: «Усведамленне нацыянальнага адзінства заўсёды мела рашучую перавагу над правінцыяльнымі імкненнямі»¹.

Абараняючы сваіх князёў, летапісцы імкнуліся паказаць іх як сапраўдных абаронцаў агульнарускіх інтарэсаў, як змагароў за агульнарускую справу. Пры гэтым яны ніколі не адрывалі мясцовыя падзеі ад падзей агульнарускіх і амаль заўсёды пачыналі сваё апавяданне з таго часу, калі феадальнай раздробленасці яшчэ не было, г. зн. з часу ўтварэння Кіеўскай дзяржавы.

Для беларускіх зямель XIII—XIV ст.ст. былі часам, асабліва неспрыяльным для шырокага развіцця летапісання. Там у гэты час не было ніводнага цэнтра, які меў-бы агульнарускае значэнне, як Ноўгарад, Владзімір, Галіч, пазней Масква. Нават Полацк, вельмі ўплывовы горад у XI—XII ст.ст., аслабеў у працэсе барацьбы з немцамі і ў выніку міжусобных войнаў і з XIII ст. аказаўся ў залежнасці ад Смаленска. З другой палавіны XII ст. узмацніліся напады літоўскіх князёў на Русь, якія прывялі затым у XIII—XIV ст.ст. да падпарадкавання беларускіх зямель літоўскаму панаванню. Усе гэтыя напады, усобицы і войны вялі да разарэння асобных гарадскіх цэнтраў, да заняпаду культуры, што адбілася і на беларускім летапісанні, слядоў якога ад гэтага часу не захавалася. Гэтым тлумачыцца і тое, што фактычны матэрыял, які датычыць Беларусі XIII—XIV ст.ст., мае значныя прабелы². Калі ў гэты час вяліся

¹ Н. Г. Чэрнышэўскі. Поўны збор твораў, т. 3, 1947, стар. 570.

² Гэты недахоп часткова кампенсуецца тым, што ў рускіх і ўкраінскіх летапісах перыяду феадальнай раздробленасці паведамляюцца некаторыя звесткі аб фактах беларускай і літоўскай гісторыі (асабліва важным важным з'яўляецца ў гэтых адносінах Іпацьеўскі, а таксама і Галіцка-Валынскі летапісы). У больш позніх летапісах — Наўгародскіх, Пскоўскіх, Тверскіх, а таксама і ў больш позніх агульнарускіх летапісных зводах ёсць некаторы матэрыял, які датычыць Беларусі. Ён ёсць і ў Густынскім летапісу, складзеным на Украіне ў XVII ст. Але гэты матэрыял усё-такі недастатковы.

некаторыя летапісныя запісы, то яны мелі выключна мясцовую цікавасць, былі мала распаўсюджаны і таму да нас не дайшлі¹.

Беларускае летапісанне атрымлівае вялікае развіццё толькі з XV ст. Нягледзячы на палітычнае падпарадкаванне Вялікаму Княству Літоўскаму, Беларусь у культурных адносінах стаяла значна вышэй за Літву. У ёй ужо даўно існавала высока развітая літаратура, між тым як першыя помнікі літоўскай пісьменнасці адносяцца толькі да XVI ст. Руская мова, злучаўшая элементы ўсіх трох (вялікарускай, беларускай і ўкраінскай) усходнеславянскіх моваў, якія тады складваліся, стала мовай афіцыйных актаў і дакументаў Літоўскага княства (пры значным пераважанні беларускіх элементаў і пры некаторым захаванні стараславянскіх слоў і форм мовы). На ёй доўгі час пісалі летапісы, аповесці, павучэнні і іншыя творы таго перыяду. Аднак літоўскае ўладарніцтва не магло не адбіцца на беларускай культуры наогул і на беларускім летапісанні ў прыватнасці. Літоўскія феодалы баяліся аддзялення захопленых імі беларускіх зямель і працівіліся ўсяму таму, што магло падтрымліваць сувязі паміж рускім і беларускім народамі і ўмацоўваць думку аб адзінстве паходжання ўсходнеславянскіх народнасцей. Таму яны стараліся і беларускае летапісанне накіраваць у жадаемы для іх бок, г. зн. у бок праслаўлення Літоўскага княства і ўзвелічэння асобных феадальных родаў. Але пры слабасці тых культурных сіл, якімі ўладалі пануючыя класы Літоўскага княства, яны не маглі задушыць у беларускім летапісанні ідэі адзінства ўсяго ўсходняга славянства, не маглі задушыць імкнення беларускага народа да з'яднання з рускім і ўкраінскім, асабліва ў больш раннія перыяды літоўскага ўладарніцтва на беларускіх землях. Толькі ў больш познія летапісы, якія складаліся на тэрыторыі Беларусі і Украіны ў XVI ст., калі літоўская культура некалькі ўмацавалася, прыхільнікам літоўскіх феодалаў удалося ўключыць спрыяльную для іх ідэалогію.

Летапісы, якія складаліся ў межах Вялікага Княства Літоўскага ў XV—XVI ст.ст., звычайна называюцца літоўскімі. Але гэтая назва можа быць прынята толькі ўмоўна. Яны называліся літоўскімі таму, што складаліся ў межах Вялікага Княства Літоўскага і што іх змест у значнай ступені датычыў жыцця і дзейнасці літоўскіх князёў. Але яны пісаліся на фарміраваўшайся беларускай мове і толькі ў больш познія з іх праніклі паланізмы. Аўтарамі гэтых летапісаў былі жыхары беларускіх зямель, большай часткай беларусы па паходжанню. У аснову ўсіх гэтых летапісаў пакладзены агульнарускія летапісныя зводы, працягам якіх яны і з'яўляліся. Па мове і паходжанню, аднак, гэта былі хутчэй беларускія летапісы, хоць у іх змесце і ў палітычных настроях іх аўтараў было шмат рознастайнага.

Паміж «кароткімі» і «падрабязнымі» летапіснымі зводамі, на якія падзяляюцца так званыя літоўскія летапісы, ёсць вялікія адрозненні. Кароткія летапісы ўзніклі раней. Да іх адносяцца летапіс Аўраамкі, Супрасльскі, Увараўскі, Пазнанскі, Нікафораўскі і Акадэмічны спісы, «Хронікі аб вялікіх князёх літоўскіх» Красінскага². Выкладанне падзей у іх канчаецца 1446 г., прычым многія запісы зроблены сучаснікамі. Кароткія летапісы ў асноўным складаліся не раней канца XIV ст. і не пазней другой палавіны XV ст. У некаторых з іх даволі ярка праяўляецца спачуванне да Масквы і асуджэнне тых літоўскіх князёў, якія вялі антырускую палітыку. Асабліва моцна гэтае спачуванне да блізкага рускага народа праявілася ў летапісу Аўраамкі, скла-

¹ Не дайшоўшымі да нас беларускімі летапісамі карыстаўся польскі храніст другой палавіны XVI ст. Стрыйкоўскі. Яго хроніка ў XVI ст. была перакладзена на беларускую мову.

² ПСРЛ, тт. XVI і XVII.

дзеным у 1495 г. у Смаленску («раб божы Аўраамка», як ён сам сябе называў, — відаць, духоўная асоба, падпарадкаваная Смаленскаму епіскапу). Апісваючы гераічную перамогу Дзмітрыя Данскога над ханам Мамаем на Куліковым полі ў 1380 г., летапісец з гарачым спачуваннем гаворыць пра маскоўскага князя, як пра абаронцу агульнарускіх інтарэсаў, і рэзка асуджае «нечасцівага літоўскага Ягайлу» за яго саюз з Мамаем. Ён таксама асуджае саюзніка татар і Ягайлы разанскага князя Олега, называючы яго «адступнікам» і «новым Іюдай здраднікам»¹. Як патрыёт адзінай Русі, летапісец у асаблівую заслугу ставіць Дзмітрыю тое, што ён не толькі абараніў усе хрысціянскія народы ад «паганых» татар, але і прымусіў баяцца і трапятаяць Літву («не видиша бо тогда князя великого, ни рати его, ни оружца его, токмо имени его Литва бояхутся и трепетаху») ². Ён з горыччу гаворыць аб тым прыгнечанні, якое народныя масы цяпелі ў яго час (канец XV ст.) з боку літоўскіх феодалаў («При нынешних временах Литва над нами игры творять и поругаются»). Тут летапісец выступае ў якасці выразніка інтарэсаў народа Беларусі, які цягаецца да Масквы і чакаў ад яе дапамогі.

На кароткія летапісы зрабіла вялікі ўплыў ідэалогія пануючых класаў Літоўскага княства. Нягледзячы на сімпатыю да Рускай дзяржавы, якая часта праяўляецца ў іх, яны амаль усюды выхваляюць Вітаўта, які, як вядома, часта ўступаў у войны з Масквой і вёў у адносінах да рускіх зямель захопніцкую палітыку. У некаторыя кароткія хронікі³ ўключаны пад асобымі назвамі нават спецыяльныя раздзелы, у якіх празмерна выхваляецца Вітаўт, якому ўсё ўдаецца і ўсе падпарадкоўюцца, як слаўнаму гасудару. Яму «вси цари татарские служили и сами своими головами на помощь ему шли и слушали его». Ён быццам-бы даваў татарам па свайму погляду «князеў і цароў». Яго слухаліся і «княжаты нямецкія» і аказвалі яму ваенную дапамогу, «дзе яму будзе патрэба». Наперакор ісціне (і можа быць лічачыся з народнымі, спачувальнымі ў адносінах да Масквы настроямі) Вітаўт паказан як друг Масквы: «Также князь великий Московский у великой милости (дружбе) жил с ним». Гэтыя празмерныя пахвалы Вітаўту ў кароткіх летапісах накіраваны, аднак, не супраць Масквы, а супраць Польшчы; яны мелі на мэце паказаць, што вялікі князь Літоўскі мае не меншае, калі не большае значэнне, чым кароль польскі, і што імкненне Польшчы падпарадкаваць сабе Літву не мае пад сабой асновы. Наогул Вітаўту ў кароткіх летапісах адведзена цэнтральнае месца. Выключэннем з'яўляецца летапіс Аўраамкі. У ім выражаны і антылітоўскія настроі, якія тлумачацца вялікім спачуваннем аўтара да Масквы⁴.

Іншы характар маюць падрабязныя летапісы. Да іх адносяцца спісы Быхаўца (найбольш поўны), Рачынскага, «Летапісец Красінскага, Еўрэінаўскі, Румянцаўскі, некаторыя ўрыўкі з Патрыяршага⁵. Падрабязныя спісы ўзніклі ў асноўным у другую палавіну XVI ст. Іх аўтары жылі ў перыяд, калі імкненні польскіх каралёў і польскіх феодалаў да падпарадкавання сабе Літвы і літоўска-рускіх феодалаў, не кажучы ўжо аб народных масах Літвы, узмацніліся.

¹ ПСРЛ, т. XVI.

² Там-жа.

³ У тым ліку ў Акадэмічны спіс (т. XVII, стар. 136—139) пад назвай «Сказанне (аб) вялікім князю Вітаўце» і ў «Кройнікі» Красінскага (стар. 176—178) пад назвай «Похвала аб вялікім князю Вітаўце». Выхваленне Вітаўта паўтараецца і ў падрабязным зводзе.

⁴ ПСРЛ, т. XVI, стар. 76, 103, 108, 117. Літва называецца «паганая», а яе князь Ольгерд «злаверным, бязбожным, ільсцівым» (103), Ягайла — «нечасцівым» (108).

⁵ ПСРЛ, т. XVII.

Складальнікі падрабязных летапісаў былі блізкімі да літоўскіх феадалаў, якія ў той час адцяняліся на задні план феадаламі Польшчы. Інтэрэсы гэтых літоўскіх феадалаў яны імкнуліся з асаблівай сілай адстаяць супраць Польшчы, а часткова і супраць Масквы. Пры гэтым антыпольскія настроі былі ў падрабязных летапісах значна больш ярка выражаны, чым антымаскоўскія, бо шляхецкія колы Літвы больш баяліся абмежавання сваіх палітычных правоў з боку Польшчы, чым з боку Масквы.

У падрабязных летапісах можна знайсці шмат паданняў аб паходжанні як літоўскай шляхты ў цэлым, так і яе асобных родаў. Гэтыя паданні, вядома, былі казачнымі і легендарнымі. Яны прыпісвалі шляхце паходжанне яе ад нейкага рымскага князя Палемона, сваяка Нерона, які ўцёк ад самавольства імператара ў чужыя краі. Яму спадарожнічалі пяцьсот знатных рымлян з сем'ямі. Плывучы на караблях праз Міжземнае мора і акіяны ў пошуках месца для пасялення, яны дасягнулі вусця Нёмана і пасяліліся ў яго басейне. З цягам часу пасяленцы размножыліся і занялі тэрыторыю да Заходняй Дзвіны. Ад патомкаў Палемона пайшоў народ літоўскі і літоўская шляхта¹. Самое слова Літва летапісец утварае ад лацінскага слова *lituus* (труба), таму што «людзі тыя, што за Велею (Вілія—прыток Нёмана) паселі, ігрывалі на трубах дубасных»². Гэтыя фантастычныя паданні складзены з яснай мэтай паказаць старадаўнасць паходжання літоўскай шляхты ў процілегласць шляхце польскай, якая такой старадаўнасцю не магла пахваліцца. У спісе Быхаўца апавядаецца, як паны літоўскія ў прамове, звернутае да германскага імператара, які нібыта прыбыў сам на каранацыю Вітаўта³, даказвалі, што ў палякаў шляхта была простага паходжання, бо яны перанялі свае гербы ад чэшскіх паноў: «Мы-ж шляхта старая рымская і продкі нашы з гэтымі гербамі сваімі (г. зн. рымскімі гербамі) дайшлі да тых панстваў, у якія яны ўсяліліся..., і не хочам ніякіх новых гербаў, але трымаем сваіх старых гербаў, якія нам пакінулі нашы продкі»⁴. І германскі імператар нібыта згадзіўся з літоўскімі панамі і адказаў ім, што ведае, што яны — старая рымская шляхта, больш старадаўняя, чым польская, але ўсё-ж раіць ім жыць з польскімі панамі ў міры і дружбе⁵.

У падрабязных хроніках значная ўвага аддаецца доказам старадаўняга паходжання не толькі ўсёй літоўскай шляхты, але і асобных знатных літоўскіх родаў. Усе яны аказваліся патомкамі легендарнага Палемона, прычым многія з іх рабілі розныя подзвігі. Наогул у летапісах вялікая ўвага аддаецца ўсяму таму, што было звязана з жыццём і багаццямі асобных знатных родаў Літвы.

Хоць падрабязныя летапісы накіраваны галоўным чынам супраць Польшчы і польскіх паноў, якія абвінавачваюцца ў баязлівасці, у гультайстве і нават зверствах, некаторыя месцы з іх прасякнуты пагардай і ў адносінах да Масквы. Так, у іх апавядаецца, вядома, наперакор гістарычнай праўдзе, што калі князь Ольгерд падыйшоў да Масквы, то маскоўскі князь Дзмітрый Іванавіч пакорліва прасіў яго, каб той «яго з вотчыны яго з Масквы не выгнаў і гнеў свой адпусціў, і ўзяў-бы ў яго, што хацеў...» Ольгерд згадзіўся памірыцца з Дзмітрыем Іванавічам, але ў знак сваёй перавагі над ім прысланіў сваё кап'ё да сцяны Маскоўскай і гучным голасам абвясціў: «Княже великіі Московскіі, памятуі, што

¹ ПСРЛ, т. XVII, стар. 227—330 (спіс Красінскага).

² Там-жа, стар. 270.

³ Вядома, увесь гэты расказ аб прыбыцці імператара германскага на каранацыю Вітаўта з'яўляецца выдумкай.

⁴ ПСРЛ, т. XVII, стар. 527 (спіс Быхаўца).

⁵ Там-жа.

то копие Литовское стояло под Москвой...»¹. Такім-жа пагардлівым тонам прасякнуты і апісанні бітваў паміж рускімі і літоўскімі войскамі, дзе літоўцы або перамагаюць, або калі часам і адступаюць, то робяць гэта са славай, уступаючы толькі велізарнай колькаснай перавазе праціўніка². Нягледзячы на ўсе гэтыя выдумкі падрабязных летапісаў, у іх пагардлівых выпадках супраць Масквы няма той нічым не прыкрытай злосці і той пагарды, якія мы бачым у іх адносінах да Польшчы і да польскіх паноў. У некаторых месцах гэтых летапісаў праходзіць нават думка аб магчымым саюзе паміж Літоўскім княствам і Масквой у барацьбе супраць Польшчы. Тут на аўтараў гэтых летапісаў зрабілі ўплыў спачувальныя настроі беларускіх мас княства Літоўскага і спрыяльныя адносіны да Масквы некаторых колаў праваслаўных беларуска-літоўскіх феодалаў, якія шукалі ў Маскве абароны ад польскага засілля, што на-соўвалася на Літоўскае княства (прыпомнім паўстанне князёў Глінскіх супраць караля Сігізмунда ў Беларусі ў пачатку XVI ст.).

Цяга беларускіх народных мас да Масквы, якая знайшла сабе прамое або ўскоснае адлюстраванне ў беларускіх летапісах, знаходзілася ў поўнай адпаведнасці з працэсам утварэння беларускай народнасці, які адбываўся на працягу XIV—XVI ст.ст. Беларуская народнасць утварылася ў выніку далейшага развіцця тых асаблівасцей, якія ўзніклі на тэрыторыі пазнейшай Беларусі яшчэ ў рамках адзінай рускай народнасці і паглыбіліся ў перыяд феадальнай раздробленасці. Плямёны (дрыгавічы, полацкія крывічы і радзімічы, на аснове якіх пазней узнікла беларуская народнасць), жылі паміж Заходнім і Сярэднім Дняпром. Рост эканамічных сувязей паміж гэтымі плямёнамі прывёў да ўтварэння адзінай беларускай народнасці, у межах якой згладжваліся племянныя асаблівасці мовы, псіхічнага складу і быту і ўзніклі агульнанародныя рысы. Працэс утварэння беларускай народнасці, асабліва пры наяўнасці феадальнай раздробленасці, расцягнуўся на рад стагоддзяў. У асноўным ён адбываўся паміж XIV і XVI ст.ст.

Побач са збліжэннем мясцовых этнічных груп адбываўся працэс іх выдзялення з раней адзінай рускай народнасці. Гэтаму выдзяленню спрыялі асобныя палітычныя ўмовы, у якіх усходнія славяне аказаліся з пачатку XIII ст. Поўночна-Усходняя Русь была вымушана на доўгі час падпарадкавацца татарамангольскім заваёўнікам. Каля ста год татары панавалі і над поўднёвай групай усходніх славян (у будучай Украіне). Заходнія-ж землі (будучыя беларускія) былі вымушаны падпарадкавацца літоўскім феодалам, хоць ім удалося адбіцца ад татар. У выніку тэрыторыя, на якой некалькі пазней пачала фарміравацца беларуская народнасць, аказалася палітычна адарванай ад астатніх зямель раней алзінага рускага народа. Гэта затармазіла далейшае развіццё эканамічных, грамадскіх і культурных сувязей паміж асобнымі часткамі ўсходняга славянства. Аднак гэтыя сувязі далёка не былі знішчаны. Хоць фарміраваўшыся руская, беларуская і ўкраінская народнасці былі вымушаны жыць на розных тэрыторыях, але іх дружба, пошукі ўзаемнай дапамогі і імкненне да ўз'яднання праяўляліся і далей у розных відах: і ў творах вуснай народнай творчасці, і ў пісьмовай літаратуры, і ў падзеях тагачаснага жыцця.

¹ Еўрэінаўскі спіс, стар. 378—379.

² Гл. апісанне бітвы паміж маскоўскімі і літоўскімі войскамі ў „Спісе Быхаўца“ (пад 700 г.). У гэтай бітве, па Быхаўцу, паражэнне літоўцаў, якімі кіраваў князь Канстанцін Остроўскі, тлумачылася тым, што ў іх „не было больш поўчвэрці тысячы конных, апрача пешых, а масквічоў было сорак тысяч добра ўзброеных і спраўных конных, апрача пешых“, ды і то масквічы, пакуль яны не пераканаліся ў сваёй велізарнай колькаснай перавазе, ледзь не пабеглі (стар. 5f0).